

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ YAYINI, SAYI:116
KONGRE VE SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ DİZİSİ, SAYI:7

**TÜRK DÜNYASINDA NEVRUZ
İKİNCİ BİLGİ ŞÖLENİ
BİLDİRİLERİ**

(ANKARA, 19-21 MART 1996)

ANKARA 1996

UYGUR EFSANELERİNDE NEVRUZ

İsa ÖZKAN *

Uygur Türklerinde Nevruz ile ilgili ilk bilgilere miladî IX. ve X. yüzyıllardan kalan Budist ve Mani metinlerinde rastlıyoruz. Yılın ilk gününde düzenlenen bu bayrama *yeni gün* bayramı adı verilmektedir.¹ Mayrtrı Burkan'ın şerefine kaleme alınan eserlerde yer alan bilgilere göre, bu bayram 21 Mart tarihinde yapılmaktadır. İslâmiyetin büyük Türk kütelleri tarafından kabûlünden sonra sözü geçen bayramdan ilk bahseden kaynak ise, XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılan *Divânü Lügâti't-Türk*'tür. Kaşgarlı Mahmud'un divânında bu bayram "*neyruz*" şeklinde kaydedilmiştir. Burada söz konusu edeceğimiz Nevruz'la bağlantılı efsaneler, Uygur Türkleri arasında bu büyük Türk bilgininin hayatı etrafında teşekkül etmiş ve sözlü kaynaklardan tespit edilmiştir.

Türkistan'da çok eski devirlerden beri pek çok Türk boyu Nevruz'u bahara erişme, yılbaşı ve Ergenekon'dan çıkış bayramı olarak kutlamaktadır. Türk boyları söz konusu bayramda çeşitli eğlenceler düzenlemekte ve birçok pratiği de yerine getirmektedirler. Meselâ, Nevruz'da pişirilen özel yemekler, oynanan oyunlar, güreş müsabakaları, yarışmalar, musikî makamları, şiir söyleme gelenekleri gibi faaliyetler yüz yıllardan beri yapılmaktadır. Nevruz, bu özellikleriyle Türk boyları arasında tam manasıyla sanat, edebiyat, spor ve musikî erbabının hünerlerini gösterdikleri bir bayram haline dönüşmüştür.

Nevruz bayramı için yazılan şiir ve musikî eserlerinin yanı sıra Türkistan'da diğer Türk boylarında olduğu gibi Uygur Türkleri arasında da Nevruz'la ilgili pek çok yer adı bulunmaktadır. Bunlardan *Nevruz Bulak* hakkındaki efsane enteresandır.

Özbek ve Uygur Türklerinde *efsane*, tarih öncesi uruk ve olayları olağanüstü şekilde anlatan estetik seviye kazanmış bir tür olarak bilinmektedir. Tarihî devirlerde yaşamış şahısların olağanüstü anlatma-

*Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara, TÜRKİYE.

¹ İsa Özkan, "Tatar ve Uygur Türklerinde Nevruz Bayramında Şiir Söyleme Geleneği", *Nevruz*, Ankara 1995, s. 173-179.

ları ise, *rivâyet* olarak adlandırılmaktadır. Türkiye Türklerinin anonim sözlü edebiyatlarında *rivâyet* kavramı bir tür değil, bir anlatım yolu ve üslûbu olarak anlaşılmaktadır. Sözlü edebiyatta ise rivâyet, hikâye etme esasına dayanan bir anlatmanın yeni bir biçimi (version/varyant) şeklinde değerlendirilmektedir.² Burada Özbek ve Uygur Türklerinin *rivâyet*, biz Türkiye Türklerinin ise daha çok *menkabevi efsane* başlığı altında değerlendirebileceğimiz efsanenin kahramanı Kaşgarlı Mahmud, konusu ise, Nevruz ile ilgilidir. Bu büyük Türk bilgini Kaşgar yakınlarındaki Opal kasabasındandır. Uygur Türk âlimlerine göre makamı da Opal yakınlarındadır.³ Burada verdiğimiz ilk efsane onun nasıl zahmetli bir yolculuktan sonra Bağdat'a ulaştığını ve batı elerini dolaştığını göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

"Muk Yoli" Rivayiti

"Karahaniarniñ keyinki devriliride orda içide öz ara hukuk talişip hisapsiz kirginçilik balasi yüz beriptu. Mehmud'niñ dadisi Hüseyin mu şu kirginçilikta kaza tepiptu. Behtke yarişa aman kalgan alim Mehmud bu yerde tursa hayatiga hevp yetidiganligiga közi yetip, anisi Bübi Rabiye'niñ meslihiti bilen Pamir'diki "Mug" kel'esi arkilik Bagdatka yol aptu. Bu yol adette kişiler yürmeydigan peket kuşlarla ötlezydigan heterlik yol bogaçka, uniñ nami "kuş yoli" iken. Şu seveplik bu ötkeldin ötken kişiler helk egizida dastan bolup, ulargapalani muk, postani muk (eslide "murg" bolup farisçe söz, menisi kuş bolup, ularga palani muk, postani muk (eslide "murg" bolup farisçe söz, menisi kuş dimektur) dem lekem berlidiken. Mehmud bu yoldin ötkendin keyin, kişiler bu ötkelni "hezriti muk yoli" dep uluglaşa başlaptu. Mehmud ketkendin keyin anisi Bübi Rabiye uzak kütüptü. Uzun yıllargiçe Mehmud'tin hever bolmigaçka Bübi Rabiye şu "muk yoli"ga karap balisini izlep meñiptu ve ahiri balisiniñ derdide vapat boptu. Şuniñ bilen uniñ el yurti "muk yoli"ga ötidigan çoñ yol boylidiki kövrük beşi digen yerge Bübi Rabiye mazirini tiklep, miñ yıllaridin bu yan uni "evliyalarmaziri" katarida uluglap keptu."

² Mehemmet Zünun - Abdükerim Ralan, *Uygur Helk Egiz Edebiyatiniñ Asasliri*, Ürümçi 1980, s. 314-317.

³ Hasan, Abdurrahim, "Kaşgarlı Mahmud'un Mezarı ve Mimari Yapısı", Aktaran: İsa Özkan, *Türk Kültürü*, Yıl: XXIII, Sayı: 268, Ağustos 1985, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, s. 544-549.

Kuş Yolu Rivâyeti

"Karahanlıların son devirlerinde şehir halkı arasındaki hukukî konularda çıkan ihtilâfların boyutları artmış, sonunda şiddet ve katliama dönüşerek pek çok insan ölmüştü. Kaşgarlı Mahmud'un babası da bu kargaşalıklar sırasında hayatını kaybeder. Talihin yardımıyla sağ kalan büyük bilgin Mahmud artık orada duramayacağını ve hayatının tehlikede olduğunu anlayarak annesi *Bubi Rabia*'nin da tavsiyesiyle Pamir'deki Kuş Kalesi (Şehri) üzerinden Bağdat'a gider. Bu yol, insanların üzerinde yürüyemediği, ancak kuşların öterek geçebildiği tehlikeli bir güzergâh olduğundan adına da "Muk Yolu" < "(mürg yolu) *kuş yolu*" denmiştir. Bu yüzden söz konusu yoldan geçen kişileri, halk âdetâ destan kahramanı gibi görerek menzile ulaşan her kişiyi bir kuşun adıyla anmakta ve falan kuş filan kuş şeklinde unvanlarla onlara hitap etmektedir. Mahmud bu yoldan geçtikten sonra yolun adı *Hazret-i Kuş Yolu* diye anılmaya başlanmıştır. Mahmud'un gidişinden sonra annesi geçit vermeyen bu tehlikeli yolun başına kadar gelir ve oğlunu beklemeye başlar. Ancak kavuşmadan onun hasretiyle ölür. Cenazesi Körük başı (Köprü başı) denilen yere defnedilir. Uygurlar onun makamını, evliya mezarı olarak kabul edip, asırlardan beri saygıyla ziyaret etmektedirler."

Bu anlatmadan anlaşıldığına göre, Kaşgarlı Mahmud'un babası iç karışıklıklar sırasında vefat etmiş; kendisi ise, memleketini terk ederek ölümden kurtulmuştur. Annesinin ölümü ve makamının evliya mezarı şeklinde tasavvur edilerek ziyaret edilmesi, halk nezdinde onun çileli bir hayat yaşadığını, aynı zamanda mazlum bir aileden geldiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Ayrıca geçtiği yol da Hazret-i Kuş Yolu olarak adlandırılmıştır.

Uygur rivâyetleri içinde Kaşgarlı Mahmud'la ilgili ikinci anlatma bir pınar hakkındadır. Sözü geçen pınara halk, Nevruz Pınarı demektedir ve şöyle bir efsane anlatmaktadır.

"Noruz Bulak" Rivayiti

"Mehmut Keşkeri "Muk yoli" arkilik Bagdat'ka ötüp, u yerde, uzun yıllar ilim tehsil kilgandin keyin, ömriniñ ahiride öz yurti Opalga kaytıp kelip, azıkta sekkiz yıl müdderislik kilgan iken. Uniñ nurgün eyida öz taliplirini egeştürüp yurtidiki çeşme bulakka çıkıp, öz ara talipliri talipliri bar bolup her yili Nörüz eyida öz taliplirini egeştürüp yurtidiki çeşme çeşme bulakka çıkıp, özara Noruzluk, gezel beyitlar al-

maşturuşup şeyle kilişidiken, şeir okuş müsabikilirini elip baridiken. Taliplarniñ ukuş püttürüş mürasimlirimu şu yerde ötküzüldiken. Şuniñdin başlaş bu cayniñ nami "Noruz Bulak" dep atalıptu, Noruz Bulak'niñ hasiyiti etrapa tarılıptu, terep-tereplerdin, yirak şehirlerdin ilim tahsil kilguçi ülimalar, taliplar şuniñdin beri bu cayni "ilim buligi", "ilimge hüddiger pirim buligi" dep uluglap, "Noruz bulak"ni ziyaretgah kilişiptu. Keyinki ülimaalmırlar mu'ene şu adet boyıçe özliri terbiyiligen taliplarga okuş püttürüş unvani beriş mürasimini mu şu "Noruz Bulak"ta ötküzüp, Hezriti Mollam (Mehmut Keşkeri)'din icaazet eliş adet bolup kalgan iken."

Nevruz Pınar Rivâyeti

"Mahmud Kaşgarî, *Kuş Yolu* üzerinden Bağdat'a geçip burada uzun yıllar ilim tahsil eder ve ömrünün sonlarına doğru doğum yeri olan Opal'a gelir. Azık'te sekiz yıl müderrislik yapar. Pek çok öğrenci yetiştirir. Her yıl Nevruz ayında öğrencilerini yanına alıp köyün yanındaki pınara gelir. Hep birlikte Nevruz'la ilgili gazel ve beyitler söyleyip gezintiye çıkarlar. Şiir okuma müsabakası düzenlenir. Ayrıca bu pınarın başında okula başlama ve bitirme merasimleri de yapılırmış. Bu pınarın özelliği dilden dile yayılmış ve uzak yerlerden gelen şairler ve mollalar "İlim Pınarı" veya "İlim Sahibi Pırlar Pınarı" şeklinde saygıyla andıkları Nevruz Pınarı'nı ziyaret ederlermiş. Daha sonraki âlimler de bu geleneği sürdürerek öğrencilerin mezuniyet törenini söz konusu Nevruz Pınarı'nda, düzenlemeye devam etmişler. O günden sonra Hazret-i Mollam (Mahmud Kaşgarî)'in makamını ziyaret ederek izin almak da âdet olmuş."

Nevruz'un Kaşgarlı Mahmud ile ilgili anlatmaları XI. yüz yıldan itibaren Uygur Türkleri arasında yayılmış olmalıdır. *Nevruz Bulak* efsanesinin Kaşgarlı Mahmud'a bağlanarak anlatılması bunu ortaya koymaktadır. Söz konusu pınarın etrafının hem Nevruz bayramında, hem de okulun açılış ve kapanış günlerinde pek çok merasimin icrasına sahne olduğu anlaşılmaktadır. Hattâ törenlere başlamadan önce Kaşgarlı Mahmud'un makamının ziyaret edilerek izin alınmasının da bir gelenek haline dönüştüğü belirtilmektedir.

Uygur Türkleri arasında bir diğer efsane *möçel* ile ilgilidir. *Möçel* sözü, On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nde on iki yıllık devreye verilen addır. Nitekim bugün Türkistan'da yaş sorulduğu zaman *möçel* hesabıyla cevap verilir. Mesela otuz altı yaşındaki bir kimse, yaşını üç *möçel* olarak ifade etmektedir. *Möçel* sözü on iki anlamında bir ke-

limesidir. Kaşgarlı Mahmud'un "Divânü Lugâti't-Türk"te kaydettiği On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nin ortaya çıkışı hakkındaki efsane Doğu Türkistan'daki ilim adamlarınca yazılı kaynaklardan tespit edilen tarihî bir Uygur rivâyeti olarak kabul edilmekte ve Uygur efsaneleri arasına alınmaktadır. Söz konusu efsaneye göre, "Türk hakanlarından birisi kendi idaresinden bir kaç yıl önce vuku bulmuş olan bir savaş hakkında bilgi almak ister. Ancak müşavirleri o savaşın yapıldığı yıl hususunda yanılırlar. Bunun üzerine Hakan, kendilerinin bu tarihte nasıl yanıldılarsa, daha sonra geleceklerin de yanılacaklarını, bu sebeple göğün 12 burcu ve on iki sayısınca her yıla birer ad konulmasını ister. Hakan'ın teklifi kurultayca benimsenir. Daha sonra bir süre avına çıkılır. Hakan, hayvanların İlisu'ya doğru sürülmesini ve sıkıştırılmasını emreder. Av bu şekilde devam eder. Bu sırada bazı hayvanlar suya atlayarak karşı sahile çıkmaya çalışırlar. Bunun üzerine karşıya her geçen hayvanın adını bir yıla ad olarak verirler. Bu hayvanlardan birincisi sıçan < "sıçgan" imiş. İlk geçen bu hayvan olduğu için senenin başı bu adla anılmıştır. ⁴

Nevruz ile doğrudan bağlantılı olan *möçel* On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nde bir devreyi temsil eder. Türkistan'da günümüzde on iki yılın bitimi olan *möçel* dönümlerinin insanlarca sıkıntılı ve sancılı geçeceğine dair yaygın bir kanaat vardır. Hattâ yeni bir devreye girerken bir hastalık veya uğursuzluk olacağından korkulur.

Uygur Türkleri arasında Ergenekon efsanelerinden sonra Nevruz'la ilgili tarihî şahısların hayatları etrafında yukarıda işaret ettiğimiz gibi başka efsaneler de teşekkül etmiş ve yüz yıllar boyunca dilden dile intikal etmiştir. Burada, kökü çok eski devirlere dayanan Nevruz'la ilgili sadece Uygur Türkleri arasından tespit edebildiğimiz efsaneleri verdik. Nevruz bayramının gerek Uygurlar, gerekse diğer Türk boyları arasında efsaneden başlayarak daha pek çok manzum-mensur edebî türe konu olduğu ve yüz yıllardan beri yaygın olarak kutlandığı ve dolayısıyla millî bir bayram olduğu açıktır.

⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lugâti't-Türk I*, Ankara 1939, s. 346.